ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 21 (2009)

Θρησκεία και Κοινωνία

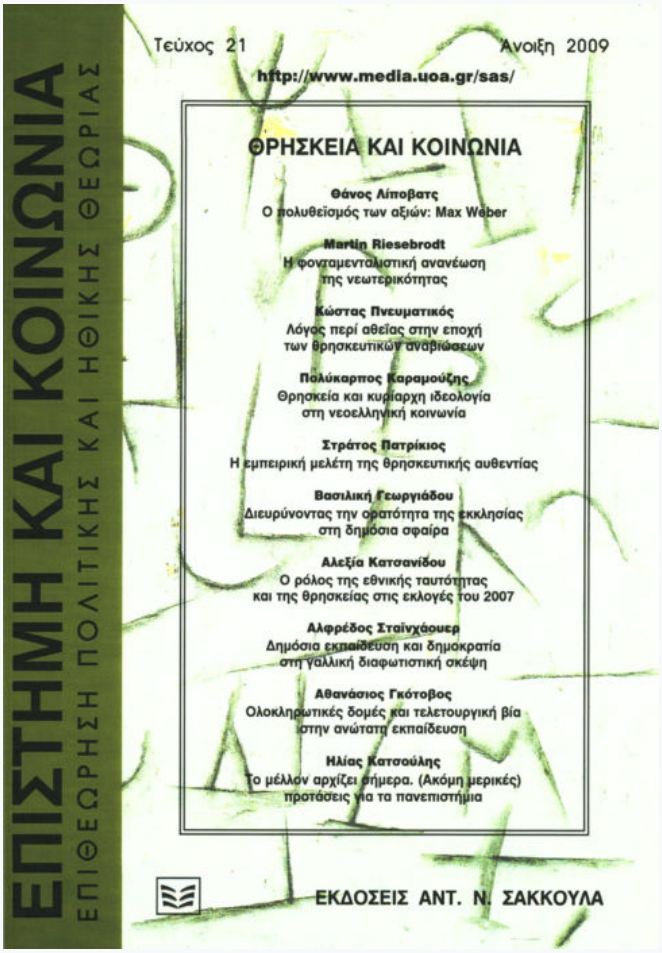

Η θρησκεία ως δώρο: ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο έργο του Marcel Mauss

Νίκη Παπαγεωργίου

doi: 10.12681/sas.460

Copyright © 2015, Νίκη Παπαγεωργίου

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαγεωργίου Ν. (2015). Η θρησκεία ως δώρο: ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο έργο του Marcel Mauss. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *21*, 247–262. https://doi.org/10.12681/sas.460

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 06/09/2026 00:19:56

ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ

Η θρησκεία ως δώρο: ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο έργο του Marcel Mauss

Νίκη Παπαγεωργίου*

1. Από το ιερό στο συμβολικό

Ο Marcel Mauss (1872-1950), ο 'πιο διάσημος άγνωστος', κατά τη ρήση του Camille Tarot (1996α), αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση δασκάλου, ερευνητή και επιστήμονα.[1] Πολύπλευρη προσωπικότητα, άνθρωπος της σκέψης αλλά και της δράσης, θεωρούνταν για πολλά χρόνια συνεπής μαθητής του Émile Durkheim.[2] Νεότερες όμως μελέτες αναδεικνύουν, πέρα από ομοιότητες, και αρκετές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το έργο του θείου και δασκάλου του.[3] Πιστός στην επιστημονική κατεύθυνση της κοινωνιολογικής σχολής του Durkheim, με το ερευνητικό και κριτικό του βλέμμα προώθησε όσο κανείς άλλος τις θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές της. Διαφοροποιήθηκε όμως δημιουργικά εκεί όπου η σκέψη του δασκάλου του κάλυπτε τα πάντα κάτω από έναν αυστηρό κοινωνιολογισμό (Martelli 1993).

Το έργο του Mauss είναι σύνθετο, ανομοιογενές και πολύμορφο, πλούσιο σε διαισθητικές προσεγγίσεις. Γι' αυτό και προσφέρεται σε πολλαπλές αναγνώσεις αποτελώντας 'περιστρεφόμενη πλατφόρμα' των μεγάλων ρευμάτων του 20ου αιώνα (Tarot 2008: 312). Χωρίς ο ίδιος να έχει ποτέ συγκροτήσει κάποια μεγάλη θεωρία ούτε κάποια σχολή σκέψης, χωρίς καν να έχει συγγράψει κάποια συνθετική μελέτη παρά μόνο άρθρα και δοκίμια,

* Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Τμήμα Θεολογίας, Α.Π.Θ.

λειτούργησε θετικά στη διαμόρφωση δύο τουλάχιστον κατευθύνσεων στη νεότερη γαλλική κοινωνική σκέψη: την πλουραλιστική του George Gurvitch και τη στρουκτουραλιστική του Claude Lévi-Strauss. Συνεχίζει δε ακόμη να εμπνέει δημιουργικά τη σύγχρονη κοινωνική σκέψη και να ανοίγει νέες προοπτικές έρευνας. Η σημασία του έργου του αναγνωρίζεται ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια όπου μια νέα γενιά γάλλων -ιδιαίτερα- κοινωνικών ερευνητών επιδίδεται στη γόνιμη 'εκμετάλλευση' της πλούσιας και πρωτότυπης σκέψης του.[4]

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ιδιαίτερα δύο φάσεις που εκφράζουν δύο διαφορετικές αλλά και συμπληρωματικές όψεις του πολύπλευρου έργου του. Κατά την πρώτη φάση, η οποία συμπίπτει με την εποχή της νεότητας και της μαθητείας στον Durkheim, ο Mauss με τις μελέτες του πάνω στη θυσία και τη μαγεία συμβάλλει στη διαμόρφωση της κοινωνιολογίας του ιερού που συνδέεται με τον μεγάλο κλασικό (Isambert 1982). Αν και αποστασιοποιείται σιωπηρά από τη σκέψη του Durkheim (Martelli 1993), εντούτοις δεν συγκροτεί κάποια ιδιαίτερη θεωρία για το ιερό αφήνοντας το έργο αυτό στον δάσκαλό του. Η δεύτερη, εξίσου σημαντική, όψη του έργου του συνίσταται στην επεξεργασία μιας θεωρίας για το συμβολικό η οποία ανήκει στο δεύτερο και πιο ώριμο στάδιο της σκέψης του. Όπως επισημαίνει ο Victor Karady, ο εκδότης των έργων του, ο Mauss, κατά την περίοδο της ωριμότητάς του, αφήνει τα προβλήματα του ιερού για να κατακτήσει νέους τομείς, όπως η γλώσσα, το δώρο, οι τεχνικές του σώματος, το εγώ και το πρόσωπο (Mauss 1968: XVII). Εμβαθύνει, την περίοδο αυτή, στην ανάλυση των συμβολικών συστημάτων που είχε αρχίσει να μελετά, παράλληλα με το ιερό, στο *Σχεδίασμα για τη μαγεία* (1902-1903). Έτσι προχωρά στην επινόηση του συμβολικού ως σημαντικού ερμηνευτικού πλαισίου που αφορά τα κοινωνικά γεγονότα εν γένει (Tarot 1998). Πολύ περισσότερο από μια κοινωνιολογία του ιερού, ο Mauss θέτει τις βάσεις για μια ανθρωπολογία του συμβολικού διευρύνοντας έτσι το πεδίο έρευνας που αφορά τα κοινωνικά αλλά και τα θρησκευτικά γεγονότα (Duclos 1998). Το ιερό και το συμβολικό συνιστούν λοιπόν το δίπολο του ερευνητικού και επιστημονικού έργου του Mauss (Παπαγεωργίου 2005).

Η ανθρωπολογία του συμβολικού προσδιορίζεται από την ιδέα του ολικού κοινωνικού γεγονότος. Σύμφωνα με την ιδέα αυτή, τα κοινωνικά γεγονότα είναι σύνθετα και επιδέχονται ανάγνωση σε διάφορα επίπεδα, ό-

που οι διαφορετικές λειτουργίες του κοινωνικού (οικονομική, πολιτική, θρησκευτική κ.λπ.) επικαλύπτουν η μία την άλλη και συμβολίζονται αμοιβαία, αν και άνισα, ανάλογα με τις κοινωνίες. Κατεξοχήν έκφραση του ολικού κοινωνικού γεγονότος αποτελεί για τον Mauss το δώρο μέσα από το οποίο διακινείται η λειτουργία της ανταλλαγής. *Το Δοκίμιο για το Δώρο* συνιστά το ωριμότερο έργο του. Σε αυτό συνοψίζεται η θεωρητική και μεθοδολογική του συγκρότηση, η έρευνα των νόμων που διέπουν τις 'πρωτόγονες' μορφές της κοινωνίας και τα συστήματα σημασιών, που εκφράζονται μέσα από αυτές τις μορφές, κωδικοποιημένα σε θεσμούς. Σε αυτό το έργο ολοκληρώνεται επίσης η κοινωνιολογία της θρησκείας μέσα από την προοπτική μιας κοινωνιολογίας αλλά και μιας ανθρωπολογίας του συμβολικού. 'Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνιολογία του Mauss καταλήγει σ' αυτό το δοκίμιο ή προέρχεται από αυτό', επισημαίνει ο Jean Cazeneuve (1968: 95).

Εκ πρώτης όψεως οι δύο χώροι του ιερού και του συμβολικού φαίνονται ασύμβατοι μεταξύ τους, γιατί έχουν συνδεθεί με διαφορετικές σχολές σκέψης και έχουν εμπλακεί σήμερα πια με εξειδικευμένες αναλύσεις. Για τον Mauss όμως, ο ένας χώρος προϋποθέτει τον άλλο, ο δεύτερος θεωρείται συνέχεια του πρώτου, μιας και, όπως υποστηρίζει, 'η ιδέα του συμβόλου προέρχεται εξ ολοκλήρου από τον δικό μας χώρο, από τη θρησκεία και το δίκαιο' (2004: 82). Η μελέτη της θρησκείας (όπως και του νόμου) τον οδήγησαν, κατά τα φαινόμενα, στην 'ανακάλυψη' του ρόλου που παίζει το σύμβολο στις ανθρώπινες κοινωνίες και από εκεί στην επινόηση μιας γενικότερης θεώρησης του συμβολικού (Tarot 1999: 59).

Ο ίδιος ο Mauss δεν προώθησε ιδιαίτερα τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στα δύο πεδία, το ιερό και το συμβολικό. Στο *Δοκίμιο για το Δώρο* συνδέει και συσχετίζει τη θυσία με το δώρο και επισημαίνει τη συγγένεια που έχουν, παρόλο που περνάει βιαστικά το θέμα της θυσίας. Όμως το δώρο μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια ενδιαφέρουσα προοπτική ερμηνείας του θρησκευτικού. Η μελέτη του συστήματος του δώρου ως συστατικού του κοινωνικού δεσμού και του τρόπου με τον οποίο δομεί κοινωνικές σχέσεις, μπορεί να αποβεί δημιουργική αφετηρία για τη διερεύνηση της θρησκείας. Η ανάδυση του συμβολικού στην κοινωνιολογία του Mauss - πέρα από την καθεαυτή σημασία της- μας επιτρέπει να ανανεώσουμε τον

ορισμό του θρησκευτικού φαινομένου και να εμπλουτίσουμε την ερμηνεία του.

2. Η ανθρωπολογία του δώρου

Στο *Δοκίμιο για το Δώρο* ο Mauss διερευνά το φαινόμενο της ανταλλαγής με τη μορφή των ολικών παροχών και του δώρου.[5] Παρατηρεί ότι στους αρχαϊκούς και τους αρχαίους πολιτισμούς

> παρόλο που οι παροχές και αντιπαροχές γίνονται δήθεν εκούσια με τη μορφή δώρων, στην ουσία είναι ολότελα υποχρεωτικές με κίνδυνο τη διεξαγωγή ενός ιδιωτικού ή γενικού πολέμου (Mauss 1999: 71).

Το δώρο τίθεται έτσι εξαρχής ως κοινωνικό γεγονός, εφόσον φέρει βασικά χαρακτηριστικά, όπως την υποχρέωση ή την αμοιβαιότητα, και πρέπει να μελετηθεί ως τέτοιο, διότι δεν μπορεί να ερμηνευτεί ούτε με τους κανόνες του αντιπραγματισμού ούτε με τους κανόνες της εμπορικής συναλλαγής, όπως το ερμήνευαν οι οικονομολόγοι της εποχής του. Αντίθετα, διαθέτει τα χαρακτηριστικά ενός θεσμού, γιατί κινητοποιεί ολόκληρες κοινωνίες που ανταλλάσσουν δώρα σύμφωνα με θεσμοποιημένες τελετουργικά διαδικασίες. Υλικά αγαθά, τιμή, κύρος, κατάκτηση και νομιμοποίηση εξουσίας, κατοχή και εδραίωση θεσμικών θέσεων, όλα δημιουργούνται και αναδημιουργούνται με τις γιορτές, τα δώρα, την κατανάλωση γευμάτων που τροφοδοτούν το σύστημα του δώρου.

Τα εθνογραφικά δεδομένα αποκαλύπτουν στον Mauss τους 'κανόνες' λειτουργίας του δώρου καθώς και τις κοινωνικές σχέσεις που αυτό δομεί. Τα kula που ανέδειξε ο Malinowski, είναι τα δώρα που ανταλλάσσουν οι κάτοικοι των Τροβριανών νησιών κάνοντας τακτικούς κύκλους ανταλλαγής που εκφράζουν γενναιοδωρία αλλά και υποχρεωτικότητα. Το potlatch είναι η ανταλλαγή δώρων μεταξύ των νησιών της Μελανησίας η οποία δεν περιλαμβάνει μόνο πολύτιμα αντικείμενα, αγαθά και πλούτο, αλλά και φιλοφρονήσεις, συμπόσια, τελετουργίες, γυναίκες και παιδιά, γιορτές και πανηγύρια. Αυτά τα γεγονότα που επαναλαμβάνονται με μια περιοδική, επίσημη και δημόσια μορφή αποκαλύπτουν τη λανθάνουσα πραγματικότητα του συστήματος του δώρου που τα παράγει και τα αναπαράγει με τρόπο ελεύθερο αλλά και αναγκαστικό, εθελούσιο αλλά και υποχρεωτικό.

Έτσι το δώρο παρουσιάζει ξεκάθαρα το παράδοξο μιας υποχρεωτικής ελευθερίας ή μιας ελεύθερης υποχρέωσης (Karsenti 1998: 40).

Ο κύκλος όμως της ανταλλαγής δεν κλείνει οριστικά με την προσφορά και ανταπόδοση του δώρου. 'Για να κατανοήσουμε πλήρως τον θεσμό της ολικής παροχής και του potlatch', τονίζει ο Mauss, 'πρέπει να εξηγήσουμε δύο άλλους συμπληρωματικούς παράγοντες. Η ολική παροχή δεν συνεπάγεται την υποχρέωση της ανταπόδοσης μονάχα, αλλά και δύο άλλες εξίσου σημαντικές: την υποχρέωση να προσφέρεις δώρα και την υποχρέωση να δέχεσαι δώρα' (1999: 80). Δηλαδή το δώρο λειτουργεί στη βάση μιας τριπλής διαδικασίας που στηρίζεται στη συνοχή των τριών διαφορετικών της διαστάσεων: δίνω, δέχομαι, ανταποδίδω (Karsenti 1998: 56). Η διατύπωση της τριπλής υποχρέωσης αποτελεί τον βασικό πυρήνα της ανάλυσης του Mauss (Tarot 1999: 602). Το δώρο δεν εμφανίζεται πλέον ως μια διακοπτόμενη συνέχεια ατομικών πράξεων, τυχαίων ή αυθόρμητων, που αφήνονται στα συναισθήματα καλής θέλησης ή στο τυχαίο των συνθηκών, αλλά γίνεται αντιληπτό στο πλαίσιο ενός συστήματος όπου κάθε χειρονομία του δώρου αντιμετωπίζεται σύμφωνα με τον νόμο της τριπλής υποχρέωσης, πραγματικό κατηγορικό πρόταγμα των αρχαϊκών κοινωνιών: της προσφοράς, της αποδοχής, της ανταπόδοσης. Το δώρο επιβάλλεται στους ανθρώπους, καθορίζει τους ρόλους του δωρητή και του δωρολήπτη και μεταμορφώνοντάς τους εναλλακτικά δημιουργεί τον κοινωνικό δεσμό. Το δώρο δεν αποτελεί μόνο επιλογή, αλλά και υποχρέωση, δεν είναι μόνον γεγονός, αλλά και καθήκον, δεν είναι μόνο μια χειρονομία, αλλά μια δομή που οργανώνει τα γεγονότα, δεν είναι ένα μέρος αλλά ένα όλο που εδραιώνει τους ανθρώπους όπως τα πράγματα (Tarot 1999: 603-604).

Η λογική του δώρου καλείται να απορροφήσει τα πάντα. Είτε με τον ειρηνικό χαρακτήρα που διαθέτει το kula είτε με τον βίαιο και ανταγωνιστικό χαρακτήρα που έχει το potlatch, διακινούνται τα πάντα: η τροφή, τα κινητά και ακίνητα αγαθά, οι γυναίκες ή οι απόγονοι, οι τελετουργίες, οι θεοί, οι πρόγονοι, τα πνεύματα των νεκρών, αληθινοί ιδιοκτήτες των πραγμάτων και των αγαθών του κόσμου.

> Το σύστημα της ανταλλαγής διέπει ολόκληρη την οικονομική και ηθική ζωή των Τροβριανών... ολόκληρη η κοινωνική ζωή βρίσκεται 'εμποτισμένη' στο σύστημα της ανταλλαγής, αποτελεί ένα αδιάκοπο πάρε-δώσε, σαν να τη διαπερνά ένα συνεχές ρεύμα από δώρα που προσφέρονται, γίνονται δεκτά

και ανταποδίδονται από υποχρέωση, συμφέρον ή μεγαλοφροσύνη, σαν ανταπόδοση υπηρεσιών, πρόκληση ή εχέγγυο (Mauss 1999: 103).

Γι' αυτόν τον λόγο, το δώρο συνιστά -σύμφωνα με τον Mauss (1999: 171)- 'ολικό κοινωνικό φαινόμενο. Είναι, δηλαδή, φαινόμενο ταυτόχρονα νομικό, οικονομικό, θρησκευτικό, αισθητικό, μορφολογικό κ.λπ.'. Αυτό σημαίνει ότι κινητοποιεί ολόκληρη την κοινωνία και τους θεσμούς της ή τουλάχιστον έναν μεγάλο αριθμό θεσμών. Έτσι το δώρο περιλαμβάνει πνευματικούς σχεδόν μαγικούς μηχανισμούς με τους οποίους μεταμορφώνει τις ομάδες σε κοινωνία, τα πράγματα σε αγαθά, ακόμη και τους ανθρώπους σε υπερφυσικά όντα, διότι σε αυτές τις κοινωνίες δεν ανταλλάσσουμε ποτέ απλά πράγματα, προϊόντα κατά τη διάρκεια μιας αγοράς, ανάμεσα στα άτομα. Η ίδια τους η φύση επιβάλλει την ανταλλαγή 'γιατί το ίδιο το δώρο δεν είναι αδρανές' (Mauss 1999: 78-79).

Η λειτουργία του δώρου 'φιλοδοξεί' να ερμηνεύσει το σύνολο της κοινωνικής ζωής και καταλήγει σε μια συστατική ερμηνεία του κοινωνικού (Karsenti 1998: 10). Το δώρο, συμπεριλαμβάνοντας πρόσωπα και πράγματα, οδηγώντας τα σε έναν χορό αλληλεξάρτησης και συνοχής, συμπλέκοντας διαφορετικούς θεσμούς και λειτουργίες (όπως οικονομία και θρησκεία, ηθική και δίκαιο), δίνει 'σώμα στον κοινωνικό δεσμό' (Karsenti 1998: 59). Μέσα από αυτήν την προοπτική, γίνεται αντιληπτό ως ένα φαινόμενο που ξεπερνά την οικονομική σχέση και αγγίζει μια σειρά δεσμών και σχέσεων 'πνευματικής' φύσης. Η υπόσταση που προσδίδεται στο ανταλλασσόμενο δώρο είναι πρωτίστως συμβολική, λέει ο Mauss. Δηλαδή μια ουσία που δεν παραπέμπει απλώς από τον δωρητή στον δωρολήπτη, αλλά συνεπάγεται μια πολλαπλότητα σχέσεων η οποία ανασυνθέτει επί του συγκεκριμένου σημείου την ολότητα της κοινωνικής δομής. Υλοποιώντας μια στενά δι-υποκειμενική σχέση, το δωρούμενο πράγμα συμπυκνώνει σε αυτή μια συνολική κοινωνική σημασία. Μπορεί πια να μην γνωρίζει κανείς τι είναι το potlatch ή το kula, ο Mauss όμως εντόπισε μέσω του δώρου τις θεμελιώδεις αρχές πάνω στις οποίες οικοδομήθηκαν οι κοινωνίες του παρελθόντος και οι οποίες εξακολουθούν να στηρίζουν με λανθάνοντα τρόπο τις κοινωνίες του παρόντος.

Ο Mauss παρατηρεί ότι το δώρο είναι συμβολικό γιατί συμβάλλει στη δημιουργία και στην αναδημιουργία των κοινωνικών δεσμών. Οι άνθρωποι πρέπει να επικοινωνούν και συνδέονται μεταξύ τους. Όμως τίποτε δεν

είναι αυτονόητο, γιατί η δημιουργία σχέσεων και δεσμών ενέχει τον κίνδυνο της αποτυχίας. Το δώρο σημασιοδοτεί την ανάγκη για εγκαθίδρυση δεσμών αλλά και εμπιστοσύνη σε αυτούς. Γι' αυτό αναμειγνύει γενναιοδωρία και επιθετικότητα, επιθυμία για ένωση αλλά και φόβο, ανταγωνισμό και άμιλλα. Το δώρο θεωρείται ένα 'ελατήριο της βίας' που συμβάλλει ταυτόχρονα στην ειρήνευση, τη σταθεροποίηση, τον εκτοπισμό ή την αποτροπή. Με αυτές τις προϋποθέσεις, όχι μόνο συμβολίζει τον κοινωνικό δεσμό αλλά τον διαχειρίζεται κιόλας και αντικειμενοποιεί την πραγματικότητα που διαφορετικά είναι αόρατη. Επομένως η λέξη σύμβολο, με την ετυμολογική έννοια, ταιριάζει απόλυτα για να εκφράσει το δώρο και να μην το περιορίσει στη φιλανθρωπία ή την απλή προσφορά (Tarot 2008: 311-312).[6]

3. Το δώρο ως τρίτο παράδειγμα

Πριν από λίγα χρόνια -εδώ και μια εικοσιπενταετία περίπου- το έργο του Mauss ενέπνευσε στη Γαλλία μια ομάδα ερευνητών από τον χώρο των κοινωνικο-οικονομικών και ανθρωπιστικών επιστημών η οποία, χρησιμοποιώντας ως ακροστιχίδα το όνομά του, δημιούργησε ένα κίνημα με τον τίτλο M.A.U.S.S., ήτοι Mouvement Anti-Utilitariste en Sciences Sociales [Αντι-ωφελιμιστική Κίνηση στις Κοινωνικές Επιστήμες]. Ο σκοπός της κίνησης αυτής εκτός των άλλων είναι να αναδείξει το έργο του Mauss ο οποίος, ιδιαίτερα με τη μελέτη του για το *Δώρο*, υποστηρίζει τη συμβολική διάσταση της κοινωνικής δράσης, αρνούμενος τον ωφελιμιστικό της χαρακτήρα (Caillé 2003). Ιδιαίτερα ο Alain Caillé, από τους πρωτοπόρους της κίνησης, ανοίγοντας τη συζήτηση στο ομώνυμο περιοδικό -M.A.U.S.S.- προσπαθεί να αντλήσει θεωρητικές και πρακτικές συνέπειες από την ανακάλυψη του Mauss για το συμβολικό (Caillé 1994). Ξεκινά από τη διαπίστωση ότι η κοινωνιολογία σήμερα είναι χωρισμένη σε δύο ερμηνευτικές τάσεις, δύο διαφορετικά παραδείγματα. Ο ολισμός, έχοντας ως αφετηρία την κοινωνία, θεωρεί ότι αυτή προηγείται του ατόμου και θα συνεχίζει να υπάρχει και μετά από αυτό. Το άτομο υπάρχει μέσα από τους κοινωνικούς θεσμούς: τη γλώσσα, την οικογένεια, το σχολείο, την εργασία, τη θρησκεία κ.λπ. Ο ατομικισμός, αντίθετα, έχει ως αφετηρία τα άτομα τα οποία ενεργούν και αντιδρούν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα η κοινωνία να εμφανίζεται ως το σύνολο των επιμέρους ατομικών πράξεων.

Απέναντι σε αυτές τις δύο ερμηνευτικές τάσεις, ο Caillé προτείνει το δώρο ως τρίτο δρόμο, τρίτο παράδειγμα ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας. Ένα παράδειγμα που εμφανίζεται ανάμεσα στο ατομικιστικό μοντέλο, που τείνει να ερμηνεύσει την κοινωνική πραγματικότητα από την οπτική γωνία του ατόμου, και το ολιστικό που κατατείνει στο αντίθετο. Η περίπτωση του δώρου -παρότι φαινομενικά ανήκει στον δεύτερο τύπο- συνιστά ένα τρίτο παράδειγμα γιατί δεν επιδιώκει την αφετηρία της δημιουργίας του κοινωνικού δεσμού ούτε από τα κάτω -από τα μεμονωμένα άτομα- ούτε από τα άνω -από το κοινωνικό σύνολο- αλλά κατά κάποιο τρόπο από τη μέση, οριζόντια, σε λειτουργία με το σύνολο των σχέσεων που συνδέουν τα άτομα και τα μετασχηματίζουν σε κοινωνικούς δρώντες. 'Το στοίχημα του παραδείγματος του δώρου είναι ότι το δώρο αποτελεί κατεξοχήν τον κινητήριο μοχλό των συμμαχιών' (Caillé 2000: 19).

Το δώρο ως τρίτο παράδειγμα συμβάλλει -συμβολίζει- στη γένεση και τη σύσταση του κοινωνικού δεσμού. Συνδέει πρόσωπα και πράγματα, πρόσωπα μεταξύ τους, πρόσωπα και κοινωνίες, κοινωνίες μεταξύ τους. Ορίζει τους όρους της κοινωνικής δράσης. Διαμορφώνει κοινωνικές σχέσεις. Δομεί κοινωνία. Συστήνει εν τέλει πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου, την τέχνη των ανθρώπων να ζουν από κοινού μαζί. Από ποιες αρχές διέπεται αυτή η σύσταση; Τι μας αποκαλύπτει το δώρο; Αν δεν συστήσουμε κοινωνία με τη δύναμη και την επιβολή θα τη συστήσουμε με συμμαχία. Ο Caillé (1998: 139) επισημαίνει ότι η έννοια της συμμαχίας εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο τον κοινωνικό δεσμό. Η εθνολογία και η ιστορία αφθονούν σε σχετικά παραδείγματα. Συμμαχία ανάμεσα στους άνδρες, συμμαχία ανάμεσα στους άνδρες δια μέσου των γυναικών, συμμαχία ανάμεσα στους ανθρώπους και τους θεούς δια μέσου των προσφορών και των θυμάτων. Συμμαχία που έχει οριζόντια αλλά και κάθετη διάσταση, που αφορά τη σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους αλλά διαρθρώνεται στη σχέση με τους θεούς, τη θρησκεία. Η περίφημη 'συμβολική λειτουργία' είναι αρχικά η λειτουργία της συμμαχίας με την οποία κτίζονται οι κοινωνίες με βάση τον ανταγωνισμό και όχι τη λειτουργικότητα.

Μόνο το δώρο δημιουργεί συμμαχία και πραγματώνει με αυτόν τον τρόπο τον κοινωνικό δεσμό, αποκαλύπτοντας ότι οι άνθρωποι εμπλέκονται στα κοινωνικά πράγματα υπερβαίνοντας τα ατομικά τους συμφέροντα. Ο κοινωνικός δεσμός δεν μπορεί να στηρίζεται ούτε μόνο στον αυθορ-

μητισμό ή τη συμπάθεια (στο ένστικτο ή τη φύση) ούτε μόνο στο συμφέρον, στο ατομικιστικό και ωφελιμιστικό ον που θα ήταν ο άνθρωπος σ' αυτήν την περίπτωση. Αναδεικνύοντας την υπευθυνότητα του ανθρώπου, το παράδειγμα του δώρου δείχνει αυτό που δεν βλέπει ο ατομικισμός, ότι δηλαδή η λογική του συμφέροντος μόνη δεν μπορεί να συστήσει κοινωνικό δεσμό. Έτσι το παράδειγμα του δώρου που προτείνει ο Caillé δεν είναι αντι-οικονομικό, αλλά αντι-ωφελιμιστικό, αρνείται δηλαδή ότι το ατομικό συμφέρον είναι πάνω απ' όλα. Ο αντι-ωφελιμισμός επιμένει

> στο γεγονός ότι η απαραίτητη αλληλεγγύη για κάθε κοινωνική τάξη δεν μπορεί να προκύψει παρά από την υποταγή των υλικών συμφερόντων σε ένα συμβολικό κανόνα που τα υπερβαίνει [καθώς] καμία ανθρώπινη κοινωνία δεν θα μπορούσε να οικοδομηθεί πάνω στη ρυθμιστική βάση μόνο του συμβολαίου και του χρήσιμου (Caillé 2000: 41).

Η μοναδικότητα του δώρου έγκειται στην ανάμιξη όλων των αρχών, της ελευθερίας και της υποχρέωσης, της ανιδιοτέλειας και του συμφέροντος που μετριάζει την κυριαρχία της αγοράς και του κράτους. Από τη σωστή δόση αυτών των υλικών προκύπτει μια θεώρηση του κοινωνικού, της κοινωνικής δράσης, πολυδιάστατη και πολύμορφη, που επιτρέπει στον άνθρωπο να δρα σε αλληλεπίδραση με το κοινωνικό περιβάλλον. Οι ηθικές και πολιτικές συνέπειες αυτής της δράσης είναι αξιοσημείωτες: ούτε ατομικισμός που οδηγεί στον ωφελιμισμό, περνά από την φιλελευθερισμό και οδηγεί στην εκμετάλλευση του ανθρώπου, ούτε ολισμός που οδηγεί στον ολοκληρωτισμό με καταπίεση και στέρηση της ελευθερίας του ανθρώπου.

Καθένα από τα παραπάνω παραδείγματα στηρίζεται σε μια μονοδιάστατη και απλουστευτική θεωρία της κοινωνικής δράσης. Ο ατομικισμός ανάγει τα πάντα στο συμφέρον. Ο ολισμός ανάγει τα πάντα σε μια μορφή υποχρέωσης. Το παράδειγμα του δώρου αναγνωρίζει πλήρως τη δύναμη του συμφέροντος και την αποτελεσματικότητα της υποχρέωσης, αλλά τις κάνει να διαλέγονται υποδεικνύοντας πώς πρέπει να γίνουν αντιληπτές στο πλαίσιο μιας πολυδιάστατης θεωρίας της πράξης, που παρουσιάζεται ήδη με σαφήνεια στον Mauss. Η τριπλή υποχρέωση του δώρου είναι τελικά υποχρέωση εν ελευθερία (Caillé 2000: 126). Και σ' αυτό το πλαίσιο, η δράση είναι ταυτόχρονα και στις κατάλληλες αναλογίες 'συμφεροντολογική' *και* 'ανιδιοτελής'.

4. Η θρησκεία ως δώρο

Το ζήτημα του ορισμού της θρησκείας ή του θρησκευτικού πεδίου παραμένει ως σήμερα σταθερό σημείο συζητήσεων και αντεγκλήσεων στον χώρο των επιστημών της θρησκείας. Μετά από έναν και πλέον αιώνα επιστημονικών ερευνών, ο δρόμος παραμένει πάντοτε ανοιχτός για έναν γόνιμο προβληματισμό. Το *Δοκίμιο για το Δώρο* αναδεικνύοντας το ολικό κοινωνικό γεγονός ως γεγονός πλήρες σημασιών μπορεί να συμβάλλει στον εμπλουτισμό των σημασιολογικών προσδιορισμών του θρησκευτικού φαινομένου. Έτσι το σύστημα του δώρου, γεγονός που νοηματοδοτεί και συμβολίζει το σύνολο των δομών της κοινωνικής ζωής, μπορεί να λειτουργήσει ως παράδειγμα και για την ερμηνεία ενός τόσο σύνθετου φαινομένου, όπως είναι το θρησκευτικό.

Αν το σύστημα του δώρου συστήνει πολιτική θα μπορούσαμε να πούμε ότι συστήνει και θρησκεία. Η ανάλυση του δώρου ως τρίτου παραδείγματος -ανάλυση που επιμένει στο γεγονός ότι οι κοινωνίες συστήνονται με βάση τη συμμαχία και τη συναδέλφωση- μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τη θρησκεία μέσα από το παράδειγμα του δώρου. Η θρησκεία ως ένας ιδιαίτερος τύπος κοινωνίας και συνύπαρξης φαίνεται να ταιριάζει καλύτερα με την αντι-ωφελιμιστική προοπτική του δώρου. Δια μέσου του συμβολικού, η θρησκεία αντιμετωπίζεται ως σύνθετο πολιτισμικό φαινόμενο που εμφανίζει ατέλειωτες διαφοροποιήσεις, αν και δεν πρέπει να αποποιηθούμε εντελώς την κατανόηση μέσω του ιερού, ακόμη και αν αυτό το τελευταίο φαίνεται να έχει εκλείψει ή να έχει αντικατασταθεί.

Ο Mauss δεν ασχολήθηκε διεξοδικά με τη σχέση θρησκείας και δώρου. Στο *Δοκίμιο για το Δώρο* αντιπαραβάλλει εν συντομία την αγωνιστική μορφή του δώρου με τη θυσία και εντοπίζει κοινούς κώδικες προσφοράς και ανταλλαγής, ώστε είτε το δώρο ως θυσία είτε η θυσία ως δώρο δομούν κοινωνίες και μέσα από ένα πλέγμα συμβολικών σχέσεων δημιουργούν και αναπαράγουν κάθετη και οριζόντια (επι)κοινωνία -συμμαχία θα λέγαμε, χρησιμοποιώντας τη λογική του δώρου. Στο *Δοκίμιο για τη θυσία* είχε διερευνήσει μαζί με τον Henri Hubert τη σχέση κοινωνικού και θρησκευτικού, όπως εκφράζονταν μέσω της θυσίας -γεγονότος κατεξοχήν εκφραστικού του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Στο τέλος μάλιστα του δοκιμίου αυτού -σε ανύποπτο χρόνο μιας και γράφεται 25 χρόνια

πριν από το *Δοκίμιο για το Δώρο*- οι δύο συγγραφείς εντοπίζουν ότι η θυσία, όπως και το δώρο, παρουσιάζει διπλή και αντιφατική όψη:

> Η θυσία είναι μια πράξη χρήσιμη και συνιστά μια υποχρέωση. Η αφιλοκέρδεια αναμειγνύεται με το συμφέρον. Γι' αυτό και γίνεται αντιληπτή πολλές φορές με τη μορφή ενός συμβολαίου. Στο βάθος, δεν υπάρχει ίσως θυσία που να μην έχει κάτι αντιφατικό (Mauss 1968: 304).

Όμως οι σχεδόν υπαινικτικές αναφορές του Mauss για τη σχέση δώρου και θυσίας έδωσαν την ευκαιρία στους ερευνητές της κίνησης M.A.U.S.S. να ανοίξουν μια μεγάλη συζήτηση για τη σχέση των δύο φαινομένων. Για μια ομάδα ερευνητών η θυσία περιλαμβάνει το δώρο (Scubla 1998), ενώ μια άλλη ομάδα, αντίθετα, θεωρεί το δώρο ευρύτερο της θυσίας (Anspach 1995). Ο Caillé μάλιστα προτείνει να μελετήσουμε το *Δοκίμιο για τη θυσία* υπό το φως του *Δοκιμίου για το Δώρο* (2000: 155). Στη συζήτηση αυτή εμπλέκονται και ερευνητές όπως ο Maurice Godelier (2003), που προέρχεται από τη μαρξιστική παράδοση, ή ο Camille Tarot, ο διαπρεπής ειδικός του Mauss που συμβάλλει με εξαιρετικό τρόπο στην ανάδειξη του έργου του. Παρακάμπτουμε όμως τη συζήτηση αυτή για να προσεγγίσουμε τη θρησκεία ιδωμένη μέσα από την οπτική του δώρου.

Για τον Alain Caillé, η πολιτική δραστηριότητα δεν είναι η μόνη κοινωνική δραστηριότητα που ενεργοποιεί τη λογική του δώρου. Η θρησκευτική δραστηριότητα ενεργοποιεί εξίσου αυτή τη λογική. Όπως τονίζει:

> Η πραγματική συνεισφορά του Mauss στο *Δοκίμιο για το Δώρο* έγκειται στο ότι εντοπίζοντας την αγωνιστική του διάσταση προσφέρει στέρεες βάσεις για μια αντίληψη του δώρου που, χωρίς να αρνείται την αποτελεσματικότητά του, δεν την περιορίζει ούτε στον υπολογισμό των υλικών εγωιστικών συμφερόντων ούτε στη θυσιαστική κατάργηση του εγώ. Ούτε πάνω από το συμφέρον ούτε πάνω από την ανιδιοτέλεια... Με μια τέτοια αντίληψη του δώρου μπορούμε να κατανοήσουμε τη θυσία και, ακόμη πάρα πέρα, τη θρησκεία (Caillé 2000: 145).

Ο Tarot προχωρεί ένα βήμα ακόμη και κάνει μια δυναμική ανάγνωση της θρησκείας ως δώρου. Αν και το πρόβλημα γι' αυτόν είναι η σχέση του δώρου με αυτό που αποκαλεί 'θρησκεία εκ των κάτω'[7] η οποία συνδέεται με συμβολικές τελετουργικές πρακτικές γύρω από το ιερό, θεωρεί εντούτοις ότι το σύστημα του δώρου μπορεί να ερμηνεύσει λίγο ή πολύ όλα τα θρησκευτικά συστήματα. Το δώρο είναι, και γι' αυτόν,

> εργαλείο αμφίσημο, ριψοκίνδυνο, αλλά απαραίτητο, ακόμη και υποχρεωτικό, για το πέρασμα από τον διαχωρισμό στη συμμαχία, από το συμφέρον στην ανιδιοτέλεια, από την έλλειψη στη γενναιοδωρία, από τη δυσπιστία στην εμπιστοσύνη, από τη μοναξιά στην κοινωνία, από τον φόβο στη χαρά (Tarot 2008: 791).

Γι' αυτό, παρόλες τις διαφορές τους, οι θρησκείες επιστρατεύουν τη δωρολογική λειτουργία: να πουν σε ποιον δωρίζουν και σε ποιον δεν δωρίζουν (ό.π.).[8]

Έτσι ερμηνεύει τα θρησκευτικά συστήματα μέσα από την προοπτική του συστήματος του δώρου. Παρατηρεί (Tarot 2000: 148) ότι

> όλα τα μεγάλα θρησκευτικά συστήματα, όλες οι θρησκείες, φαίνεται να συνδέονται, λίγο ή πολύ στενά, με τρία συστήματα δώρου. Ένα σύστημα δώρου *κάθετο*, ανάμεσα στον άλλο ή έτερο κόσμο και σ' αυτόν εδώ που κινείται από την υπερβατική ετερότητα στην ενδοκοσμικότητα. Ένα σύστημα δώρου *οριζόντιο*, ανάμεσα σε ζεύγη, αδελφούς ή ομόθρησκους κινούμενο από τη φυλή στην ανθρωπότητα, καθώς το θρησκευτικό συμμετέχει στη δημιουργία της ταυτότητας της ομάδας. Τέλος -ή αρχικά-, ένα σύστημα δώρου *επίμηκες* σύμφωνα με την αρχή της μεταβίβασης της ομάδας ή της πίστης στους απογόνους ή του χρέους στους προγόνους, δηλαδή των ανταλλαγών, με λίγα λόγια, ανάμεσα στους ζωντανούς και τους νεκρούς. Οι θρησκείες διακρίνονται μεταξύ τους ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο κάθε μία αναπτύσσει ή περιορίζει κάποιο σύστημα και κυρίως ανάλογα με τη σημασία που δίνει σε αυτό

Ο Tarot (στο ίδιο) θεωρεί ότι με το δώρο

> μπορούμε να στηρίξουμε κάποια δυναμική κίνηση της δράσης των θρησκευτικών συστημάτων, που παραμένει συχνά στο περιθώριο των μελετών της ιστορίας ή της κοινωνιολογίας της θρησκείας.

Στην περίπτωση αυτή λοιπόν η θρησκεία αποτελεί ένα σύστημα δώρου με τρεις διαστάσεις: κάθετη, οριζόντια και επιμήκη. Οι τρεις διαστάσεις βέβαια είναι ήδη γνωστές και έχουν επισημανθεί σε προηγούμενες προσπάθειες προσδιορισμού της θρησκείας (Willaime 2003: 263). Η κάθετη διάσταση προσδιορίζεται με την αναφορά στην ίδρυση χαρισματικής εξουσίας, η οριζόντια με τη δημιουργία θρησκευτικής κοινωνικότητας, η επιμήκης με την αναφορά στη μεταβίβαση των θρησκευτικών αξιών. Ο Tarot όμως τις

συνδέει με το σύστημα του δώρου αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα και τη σύνθεση των θρησκευτικών συστημάτων.

Στην προσέγγισή του αυτή, ο Tarot συναντά τον Caillé και το παράδειγμα του δώρου ως τρίτο παράδειγμα, ως παράδειγμα συμμαχίας και συναδέλφωσης. Γιατί η θρησκεία, από οποιαδήποτε πλευρά και αν την δούμε, όποιες και αν είναι οι λειτουργίες που επιτελεί, δείχνει να έχει περισσότερο σχέση με το αντι-ωφελιμιστικό παράδειγμα του δώρου.

> Στη θρησκευτική δραστηριότητα όπως και στις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες, το άτομο υπερβαίνει το συλλογικό, όπως και το συλλογικό υπερβαίνει τα άτομα, με τη διπλή άρνηση των ατομικιστικών και ολιστικών παραδειγμάτων προς όφελος του παραδείγματος του δώρου (Willaime 2003: 264).

Αυτή η ερμηνεία της θρησκείας μέσα από την προοπτική του δώρου, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τη δυναμική των θρησκευτικών συστημάτων και τη διάρκειά τους στον χρόνο. Οι πραγματικά σύνθετες και πολύπλοκες κοινωνίες με θρησκευτική βάση μπορεί να υπάρχουν και να λειτουργούν για το καλύτερο ή το χειρότερο, να παράγουν μαρτύριο και αλτρουισμό, από τη μια πλευρά, ή φανατισμό και βία, από την άλλη. Όπως σε κάθε άλλο κοινωνικό σύστημα συναντάμε εκεί όλα τα θετικά και αρνητικά των ανθρωπίνων σχέσεων. Εάν το δώρο είναι 'ο κινητήριος μοχλός των συμμαχιών', μπορούμε επίσης να κατανοήσουμε καλύτερα την αγριότητα των θρησκευτικών συγκρούσεων ή τη συσπειρωτική αλληλεγγύη που συνεπάγεται η ένταξη σε μια θρησκεία πέρα από κάθε ωφελιμιστική αιτία. Το παράδειγμα του δώρου δεν εξιδανικεύει τη θρησκεία ούτε την υποβιβάζει σε έναν συμφεροντολογικό δεσμό, αντίθετα βλέπει όλη την πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων που τη διέπουν. Με αυτούς του όρους ο Jean-Paul Willaime (2003: 266) προτείνει να θεωρήσουμε τη θρησκεία ως έναν κοινωνικό δεσμό διαρθρωμένο στο δώρο.

Σημειώσεις

1. Η πλήρης βιογραφία του M. Mauss έχει συνταχθεί από τον Marcel Fournier ο οποίος, σε ένα ογκώδες πόνημα, ανατρέχει σε πηγές και γεγονότα και μας δίνει τις ποικίλες διαστάσεις του έργου του (Fournier 1994).

2. Η αλληλογραφία μεταξύ Durkheim και Mauss προσφέρει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη σχέση των δύο ανδρών και φωτίζει διάφορες πτυχές της προσωπικότητας και του έργου τους (Durkheim 1998).

3. Στη διαφοροποίηση από τον Durkheim επιμένουν οι νεότεροι ερευνητές του έργου του. Βλ. Karsenti (1997, 1998a, 1998b), Tarot (1996b, 1999), Berthoud (1997).

4. Ένα διεθνές συνέδριο με τίτλο *Mauss vivant* που θα πραγματοποιηθεί στο Cerisy-La-Salle (Γαλλία) τον προσεχή Ιούνιο (13-20 Ιουνίου 2009) υπό τη διεύθυνση των Alain Caillé και Keith Hart συγκεντρώνει ένα πλήθος ερευνητών από διαφορετικά επιστημονικά πεδία που εμπνέονται από τη γόνιμη σκέψη του Mauss. 'Αυτό το συνέδριο' -σύμφωνα με την πρόταση των οργανωτών- 'σκοπό έχει να επιβεβαιώσει τον αποφασιστικό ρόλο του έργου του Mauss στο σύνολο των κοινωνικών επιστημών (συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας) συγκεντρώνοντας όλους αυτούς που, είτε στην κοινωνιολογία είτε στην ανθρωπολογία είτε στη φιλοσοφία ή ακόμη και σε άλλους τομείς, εμπνέονται από αυτό με ενεργό τρόπο. Εν συντομία, όλους εκείνους για τους οποίους ο Mauss είναι ακόμη ζωντανός' [Πηγή: http://www.ccic-cerisy.asso.fr/mauss09.html (22/01/2009)].

5. Το *Δοκίμιο για το Δώρο* με υπότιτλο *Μορφές και λειτουργίες ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες* δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1925, στη δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού *L'Année Sociologique* (1923-1924). Οι παραπομπές προέρχονται από την ελληνική έκδοση σε μετάφραση Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη και προλεγόμενα Σ. Δημητρίου, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999.

6. Η αρχική σημασία θεωρεί το σύμβολο ως 'αντικείμενο κομμένο στα δύο, τα κομμάτια του οποίου διατηρούσαν οι ξενιστές που τα μεταβίβαζαν στα παιδιά τους προκειμένου να αναγνωρίζουν τους φέροντες και να αποδεικνύουν τις σχέσεις φιλοξενίας (ή συμμαχίας;) με τις οποίες είχαν συμβληθεί παλιότερα'. Τα λεξικά προσθέτουν μεταξύ άλλων τις ακόλουθες έννοιες: σημείο αναγνώρισης για ανθρώπους χωρισμένους από καιρό, σημείο παρουσίας για αυτούς που συμμετείχαν στη σύναξη του δήμου στην Αθήνα, συμβόλαιο, σύμβαση. Όσον αφορά το ρήμα συμβάλλω, περιλαμβάνει τις ακόλουθες σημασίες: περπατώ μαζί, ενώνομαι, συνέρχομαι, πέφτω μαζί, συμφιλιώνομαι, συναντώμαι με κάποιον.

7. Γι' αυτόν η θρησκεία είναι μια σύνθετη πραγματικότητα που μπορεί να προσεγγιστεί σε τρία επίπεδα. Το πιο γνωστό είναι αυτό που τη συνδέει με τον Θεό, τους θεούς, το θείο ή τα πνεύματα και το ονομάζει το *θρησκευτικό εκ των άνω*. Το δεύτερο επίπεδο τη συνδέει με τη θρησκευτική οργάνωση (εκκλησίες κ.λπ.) και τον ανθρώπινο παράγοντα που τις χειρίζεται (κληρικοί, λαϊκοί) και το ονομάζει *οριζόντιο θρησκευτικό* ή *του μέσου*. Τέλος, το τρίτο επίπεδο το οποίο τη συνδέει με πρακτικές λίγο ή πολύ μηχανικές, ασυνείδητες αναπαραστάσεις που εντούτοις αποτελούν συχνά την ουσία των δοξασιών, της συλλογικής μνήμης, των εθίμων και των προκαταλήψεων τις οποίες αποκαλύπτουν και το συμβολικό εκεί όπου αγγίζει το ασυνείδητο και το ιερό εκεί όπου το κοινωνικό αναμειγνύεται με αυτές τις σκοτεινές καταστάσεις και σχηματίζουν *το θρησκευτικό εκ των κάτω* (Tarot 2008: 49-50).

8. Ο Tarot δημιουργεί ένα νεολογισμό από τη λέξη δώρο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Anspach, M. (1995). 'Le sacrifice qui engendre le don qui l'englobe', *La Revue de M.A.U.S.S.*, 5: 224-247.

Berthoud, G. (1997). '"Recomposer le tout": Le pluralisme méthodologique de Mauss', *La Revue de M.A.U.S.S.*, 10: 221-240.

Caillé, Al. (1994). *Don, intérêt et désintéressement. Bourdieu, Mauss, Platon et quelques autres*, Paris: La Découverte/M.A.U.S.S.

Caille, Al. (1998). 'Don et symbolisme', *La Revue de M.A.U.S.S.*, 12: 122-147.

Caillé, Al. (2000). *Anthropologie du don. Le tiers paradigme*, Paris: Desclée de Brouwer.

Caillé, Al. (2003). *Critique de la raison utilitaire. Manifeste du Mauss*, Paris: La Découverte.

Cazeneuve, J. (1968). *La sociologie de Marcel Mauss*, Paris: P.U.F.

Duclos, D. (1998). 'Les sciences sociales et la place du symbolique', *La Revue M.A.U.S.S.*, 12: 82-102.

Durkheim, Ém. (1998). *Lettres à Mauss*, présentées par P. Besnard et M. Fournier, Paris: P.U.F.

Fournier, M. (1994). *Marcel Mauss*, Paris: Fayard.

Godelier, M. (2003). *Το αίνιγμα του δώρου*, μτφρ. Αλ. Αγγελίδου, επιμ. Ζ. Δεμαθάς, Αθήνα: Gutenberg.

Isambert, F-An. (1982). *Le sens du sacré. Fête et religion populaire*, Paris: Minuit.

Karsenti, B. (1997). *L' homme total: sociologie, anthropologie et philosophie chez Marcel Mauss*, Paris: P.U.F.

Karsenti, B. (1998a). *Μαρσέλ Μως, Το ολικό κοινωνικό φαινόμενο*, μτφρ. Δ. Κοσμίδης, επιμ. Γ. Βώκος, Αθήνα: Πατάκη.

Karsenti, B. (1998b). 'The Maussian shift: a second foundation for sociology in France?', στο W. James and N.J. Allen (επιμ.), *Marcel Mauss. A centenary tribute*, New York-Oxford: Berghahn Books.

Mauss, M. (1968). *Œuvres I. Les fonctions sociales du sacré*, επιμ. V. Karandy, Paris: Minuit.

Mauss, M. (1999). *Το Δώρο. Μορφές και λειτουργίες ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, μτφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη, προλεγ. Σ. Δημητρίου, Αθήνα: Καστανιώτη.

Mauss, M. (2004). *Κοινωνιολογία και Ανθρωπολογία*, εισαγ. Cl. Lévi-Strauss, μτφρ.-επμ. Θ. Παραδέλλης, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Martelli, S. (1993). 'Mauss et Durkheim. Un désaccord sur la question du sacré et une perspective relationnelle sur Simmel et la société post-moderne', *Social Compass* 40(3): 375-387.

Παπαγεωργίου, Ν. (2005). *Μεταμορφώσεις του ιερού. Κοινωνιολογία και Θρησκεία στο έργο του Marcel Mauss*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς.

Scubla, L. (1998), 'Fonction symbolique et fondement sacrificiel', *La Revue de M.A.U.S.S.*, 12: 41-65.

Tarot, C. (1996a). 'Un inconnu célébrissime: Marcel Mauss', *La Revue de M.A.U.S.S.*, 8: 9-11.

Tarot, C. (1996b). 'Du fait social de Durkheim au fait social de Mauss: un changement de paradigme?', *Revue européenne des sciences sociales* 34: 113-144.

Tarot, C. (1998). 'Marcel Mauss et l'invention du symbolique', *La Revue de M.A.U.S.S.*, 12: 25-40.

Tarot, C. (1999). *De Durkheim à Mauss. L'invention du symbolique. Sociologie et science des religions*, Paris 1999: La Découverte/M.A.U.S.S.

Tarot C. (2000). 'Gift and grace. A family to be recomposed?', στο A. Vandevelde (επμ.), *Gifts and Interests*, Louvain: Peeters.

Tarot, C. (2008). *Le symbolique et le sacré. Théories de la religion*, Paris: La Découverte/M.A.U.S.S.

Willaime, J.-P. (2003), 'La religion: un lien social articulé au don', *La Revue de M.A.U.S.S.*, 22: 247-268.